

Денискіна Г.О.

ТЕЛЕВІЗІЙНЕ МОВЛЕННЯ В СВІТЛІ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ І АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ

Зміни, що відбулися у системі засобів масової комунікації, стосуються не лише характеру та функцій повідомлень, але і процесу їх творення та розповсюдження.

Немає сфери людської діяльності, яку не можна було б розглянути крізь призму спілкування. “За посередництва мовлення людське суспільство підтримує протяжність часової і просторової вісі свого існування...” [1, с. 63] Сам процес спілкування на сучасному етапі розвитку української літературної мови виокремлюється у самостійну сферу діяльності з власною стратегією реалізації тих чи інших комунікаційних, пізнавальних, агітаційних і т. д. завдань. Все більш актуальною стає проблематика досліджень, яка пов’язана з цим процесом, особливо у сфері масової інформації. Такі науки, як мовознавство, психологія, філософія, соціологія повсякчас звертаються до традиційних проблем з багатовіковою історією, які коротко формулюються: “мова і мислення”, “мова і спілкування”. Тому абсолютно природно, що до сфери уваги окремих дисциплін потрапляють лише ті аспекти комунікації, які щонайтісніше пов’язані з предметом кожної з них.

Здолати різницю у підходах до вивчення спілкування можливо лише за умов розгляду цього процесу як складного соціального феномену, що потребує не тільки міждисциплінарних досліджень, але й інтеграції усіх накопичених знань на основі певного методологічного принципу. У лінгвістиці, психології та інших науках, що займаються вивченням феномену спілкування, неодноразово робилися спроби розробити подібний метод аналізу, котрий дозволив би об’єктивувати наші уявлення про змістову структуру і змістову насиченість тексту. Роботи А.І. Мамалиги, М.Д. Феллера, Ю.М. Лотмана, І. М. Прожогоїної, Н.Д. Арутюнової, В.В. Різун, М.Н. Кожиної, Т.В. Радзівської, О.О. Леонтьєва та багатьох інших відомих вчених мають величезну вагу для подальшої розробки інтегруючих методів вивчення складного процесу комунікації.

Важливого значення під час вибору напрямку і методів вивчення процесу спілкування набуває методологічний принцип, що лежить в основі будь-якого мовознавчого дослідження. Таким базовим принципом є діалектична єдність мови і мовлення: мова існує лише у мовленні і завдяки мовленню. Звідси постає необхідність вивчення мови у її реальному функціонуванні. У зв’язку з цим, на особливу увагу заслуговує вивчення усної реалізації мови, одним з проявів якої у сучасному світі є телевізійне мовлення.

Метою статті є окреслення сучасного стану розробки проблеми телевізійного мовлення, його розгляд у світлі лінгвістики тексту та аналізу дискурсу, з’ясування місця телевізійного мовлення серед новітніх класифікацій дискурсу.

Мова є інструментом суспільної комунікації і надає учасникам спілкування систему знаків з якої вони обирають конкретні мовні засоби у залежності від мовної компетенції, власних цілей та намірів, знань про особливості комунікативної ситуації. Телевізійне мовлення – це мовна дія, яка відбувається за специфічних умов і служить інструментом впливу на думки, вчинки і дії масової аудиторії. Телевізійне мовлення є ідеологічно зв’язаним, тобто залежним від певних політичних, наукових і соціально-культурних позицій, світогляду сучасників. Проте, вживання однакових мовних знаків у різних типах і різновидах телевізійного дискурсу не передбачає однакового змісту. Телевізійне мовлення являє собою своєрідний конгломерат різноманітних субкодів мовлення, оскільки є незамкненим на певному колі адресатів, а, навпаки, спрямованим на якомога ширше коло глядачів. Велике значення для визначення функцій і цілей телевізійного мовлення як особливого різновиду мови ЗМІ має мета конкретного виду телевізійного дискурсу, яка і визначає вибір відповідних мовних засобів. Таким чином, телевізійне мовлення становить специфічне поєднання різновидів спеціального мовлення і мови щоденного вжитку. Його соціальна значимість не обмежується вузьким колом спеціалістів з якої-небудь галузі.

Дослідження засобів масової комунікації, що розпочалося ще на початку ХХ ст., має вже свою історію та традицію. Розробляється і удосконалюється методика вивчення цього аспекту реалізації мови, котрий включає функціонально складні мовленнєві об’єкти. Створено цілий ряд цінних досліджень, що присвячені проблемам газетно-публіцистичного стилю, мові кіно, засобам передачі прихованої інформації у рекламному дискурсі і т. д. Разом з тим відчувається далеко не повне і не рівномірне висвітлення специфіки функціонування української мови у різних видах масової комунікації. Зокрема, мова преси вивчається набагато інтенсивніше, що підтверджують праці Т.В. Радзівської, О.А. Сербенської, Т.А. Коць, М. Гладкого, В.В. Бодрак, З.А. Безверхої та багатьох інших, а українське телевізійне мовлення ще не було предметом лінгвостилістичного дослідження.

Телебачення як засіб масової комунікації і соціально-мовленнєвої діяльності набуває все більшої популярності у сучасному інформаційному світі, а отже, набуває все більшої актуальності проблема мови телевізійних мас-медіа. Першою спробою лінгвістичного дослідження у цій галузі була монографія С.В. Светлана “Телевизионная речь: Функции и структура” що вийшла друком 1976 року в Москві [2]. Функції телевізійного мовлення автор розглядає у зв’язку з головною особливістю телебачення – аудіовізуальністю, котра є причиною потрійної залежності (“зображення” – “звук” – “мовлення”) телевізійної інформації. Дослідник вважає телевізійну мову підркобою під звичайне мовлення, у зв’язку з чим, для випадків показу

на екрані бесіди або розмови, визначає її терміном Л.П. Якубінського – “монологічний діалог”[2, с. 35-37]. Ці монологічні діалоги, залежно від мети, автор поділяє на два типи: переконуючий і повідомляючий. Светлана С.В. стоїть на позиціях застосування на телебаченні усного мовлення особливого характеру, котре не тотожне розмовному і робить спробу визначити особливості вживання загальнономовних засобів, а також з'ясувати особливості їхньої внутрішньої організації та використання виразних засобів в умовах екранного контексту[2, с. 77]. 1986 року комплексне соціопсихолінгвістичне дослідження текстів телебачення, радіо і газет здійснює у своїй монографії Б.О. Зільберт [3]. У книзі представлено функціонально-комунікативну типологію текстів ЗМІ із застосуванням даних математичної статистики. Як зауважив сам автор у післямові, - “через величезний обсяг описуваного матеріалу не можливим було проведення детального лексико-семантичного та стилістичного аналізу мови текстів окремих видів ЗМІ”[3, с. 165].

Дослідження спонтанного телевізійного діалогічного мовлення і закономірностей його розвитку становить одну з провідних наукових проблем сучасного мовознавства. Так, аналіз особливостей мовленнєвої діяльності комунікатора у системі телевізійних ЗМІ в соціолінгвістичному, психолінгвістичному і власне лінгвістичному аспектах здійснила 1990р. російська дослідниця О.А. Суська [4]. Актуальність досліджень у цій галузі підтверджують також праці Л.І Конюхової., що присвячені вивченню явища парцеляції у мові сучасних українських мас-медіа [5], а також робота М.І. Прожогої, у якій на матеріалі спонтанного телевізійного діалогічного усного мовлення здійснено аналіз широкого спектру засобів (фонологічних, ритмо-мелодичних, семантико-граматичних, стилістичних і текстових) об'єктивації мовленнєвої інерції [6]. В кінці ХХ ст. з'явився цілий ряд досліджень (С.А Муратова, М.П. Сенкевича, О.А. Лаптевої, О.М. Казарцевої, Л.І. Мацько та ін.) з питань культури усного діалогу.

Загалом, дослідження сучасного телевізійного мовлення передбачає розгляд двох аспектів: екстралінгвістичного і власне лінгвістичного, мовленнєвого. Телевізійному мовленню притаманні певні ознаки, природа яких визначається як специфікою функціонально зумовленого комунікативного каналу, так і специфікою мовленнєвої діяльності у всіх її соціальних, професійних, індивідуальних проявах. У найзагальнішому вигляді телевізійне мовлення може бути представлене у рисунку 1.

Мовна компетенція є наслідком відбиття свідомістю людей системи мови, тобто - це певний набір мовних елементів і системних відношень між ними, а також особливий динамічний компонент, необхідний для приведення мовної системи в дію (для безпосередньої її реалізації). Це складний комплекс не лише лінгвістичних умінь, але і соціально-прагматичних знань. Процес мовлення – дія механізму породження мовлення. Зовнішнім моментом, котрий умовно названий предметом мовлення, у системі мовленнєвої діяльності є вихідний задум, покликаний до життя з певною метою і модифікований відповідним мотивом. Іншим компонентом екстралінгвістичного походження є ситуація (інтер'єр, зовнішнє середовище), тобто умови за яких відбувається комунікація. Ситуація охоплює сферу спілкування, а також супутні випадкові фактори (наприклад, шумові або зорові завади) і контекст (у вузькому розумінні). Предмет і ситуацію можна вважати дійсними компонентами процесу мовлення відповідно до їхнього прояву в людській свідомості як елементів мовленнєво-мисленнєвого процесу. Вірогідність вибору певного варіанту (наприклад, слова) в цій системі обумовлюється комплексом згаданих факторів (предмет мовлення, ситуація, рівень мовної компетенції). Результатом процесу породження мовлення є продукт мовлення, котрий розуміємо як певним чином зафіксований (записаний графічно, на аудіо або відеоапаратурі) відрізок мовленнєвого континууму. Під час аналізу продукту мовлення можливе виявлення у ньому рефлексів мовної компетенції, що реалізовані в дискурсі/тексті у вигляді відповідних стилістичних та прагматичних рис.

Безумовно, представлена схема телевізійної мовленнєвої діяльності відображає дійсність лише частково і спрощено. Проте, подібне зображення загальної системи телевізійного різновиду мови ЗМІ, а також окреслення властивостей та взаємозв'язків окремих частин і компонентів системи, дозволяє чітко визначити предмет і сформулювати задачі лінгвістичного дослідження. Водночас вся система телевізійного мовлення становить цілісне утворення. Отже, телевізійне мовлення може досліджуватись і як послідовність лексичних одиниць, і як складне ціле з відповідним предметом та стилістичними і прагматичними особливостями. Подальший розвиток досліджень у цій галузі вбачаємо у вивченні комунікативно-стилістичної специфіки окремих жанрів телевізійного дискурсу з урахуванням появи нових форм і способів передачі інформації.

На даному етапі розвитку мовознавства дослідження сучасної української мови у функціональному напрямі набули надзвичайної актуальності. Будова мовних утворень настільки складна, що їх правильне виділення, аналіз і опис неможливі безвідносно до їх функціональної природи. Функціональна лінгвістика має за мету визначення того, як мовна система реалізує себе за конкретних умов спілкування, якими є характер і тип комунікації у кожному окремому випадку. Вона вивчає механізми, що керують мовною поведінкою людини. Закономірним продовженням таких досліджень є об'єднання описів функціонування слова на різних мовних рівнях і вивчення комунікативно-прагматичних характеристик різних текстів. Подібний підхід вимагає з'ясування обсягу поняття “*текст*”.

Вивчення тексту як лінгвістичної категорії відбувається у мовознавстві у таких площинах: семантичній (взаємодія мовних знаків при вираженні смислу: проблеми дистрибуції й вибору мовних знаків для підсилення експресивності та виразності тексту; семантична сумісність смислів; контамінація, конденсація та інші явища), граматичній (вираження граматичних категорій та особливості їх взаємодії, вплив мовних одиниць на значення граматичних конструкцій; питання синтаксичної синонімії та варіантів, можливостей трансформацій; питання текстово-граматичних категорій), прагматико-комунікативній (текст як

повідомлення, його локутивні, іллокутивні та перлокутивні параметри, герменевтика), композиційній, що дотична літературознавству (взаємодія граматичних, семантичних засобів при генеруванні тексту).

Звичайно, що структура будь-якого тексту залежить від тих цілей та завдань, котрі встановлює для себе автор того чи іншого мовного твору. Письмові тексти і усні маніфестації настільки різняться, що потребують особливого дослідницького підходу. Адже писемна мова пропонує дослідникові повний набір комунікативних одиниць, а усне мовлення потребує, щоб до загальної семантики повідомлення було включено також і опис невербальних, суперсегментних одиниць (міміки, жестів, ситуативних параметрів комунікації і т. д.). В.Г. Колшанський справедливо відзначає, що функціональна лінгвістика включає не лише лінгвістичний (вербальний і паралінгвістичний), але і психологічний, соціально-культурний, семіотичний аспекти дослідження, і що “всі вони можуть бути визнані закономірними у мовознавстві” [7, с. 23]. Численні варіанти контекстів і ситуацій обміну інформацією сприяють появі нових типів мовленнєвих конструкцій, нових жанрових об’єднань, які часто змінюють фундаментальні характеристики текстів. Це спричинює розгалуження в середині самої лінгвістики тексту на окремі наукові дисципліни, як от: теорія тексту, граматики тексту, стилістика тексту, прагматика тексту. Поняття тексту об’єднує всі ці відгалуження і тому осмислення його одночасно відбувається по-різному, зокрема у функціональному, прагматичному, онтологічному планах. Неможливість єдиного визначення (дефініції) тексту визнають більшість лінгвістів. Так, відомий дослідник у галузі лінгвістики тексту В.В. Різун наголошує, що текст – це “явище настільки багатогранне і багатоаспектне, що керуватися лаконічною фразою-дефініцією навіть неприпустимо” [8, 13]. Проте, багато вчених (І.Р. Гальперін, Л.М. Лосєва, Л.А. Акішина та ін.) вважають, що текст є природою і навіть функцією письмового мовлення. Дійсно, текст – це чітко продумана організація мовлення, якої важко досягти в умовах спонтанності. Цим і пояснюється актуальність вивчення будови тексту в умовах реалізації різних дискурсних стратегій. Однак, жодна з телевізійних передач не буває абсолютно спонтанною, для всіх характерною є попередня підготовча робота. Щоправда, рівень цієї підготовленості може бути різним (від плану, коротеньких нотаток і нарисів до попередньої домовленості щодо теми і основного кола питань бесіди). Саме тому Светлана С.В. зауважує, що “ми повинні чітко відмежовувати підготовлені (текстові) передачі від напівпідготовлених і непідготовлених (безтекстових) передач” [2, с. 108]. З іншого боку, серед дослідників побутує думка про наявність тексту в розмовному мовленні. “Текст як цілісна комунікативно-виразова одиниця членується за законами, властивими безпосередньо акту мовлення”, - вважає В.Д. Шинкарук. З погляду функціональної граматики, на його думку, “саме текст є реальним ґрунтом опису граматичних і комунікативних особливостей мовних одиниць, оскільки він детермінує форми у тих чи інших варіантах вияву” [9, с. 2]. Але не слід забувати, наголошує Е.Н. Ширяєв, що подібний текст має свої особливості, до яких відносить: “несамостійність висловлень, тематичну різноплановість, імпліцитність зв’язків, свободу слухача у їхньому осмисленні, активність слухача у побудові тексту і т. д.” [10, с. 72]. Якщо ж під текстом розуміти не лише два або декілька пов’язаних між собою речень, а “цілісний мовний твір, що має певну структуру та завершеність” [11, с. 180], тоді побутове мовлення за текст вважати не слід.

О.Б. Сіротініна одним з критеріїв функціонально-стильового розмежування видів усного мовлення вважає ступінь його текстової організації. “Там, де вона є, - зазначає дослідниця, - ми маємо справу з усною формою одного з функціональних стилів, там, де текстової організації немає, немає і відповідного стилю” [12, с. 28]. Отже, текстова організація телевізійного мовлення – це те, що відмежовує його від власне розмовного мовлення. У всіх аналізованих нами відеозаписах телевізійних передач є ознаки текстової організації: логічна побудова, чіткий поділ на частини, зачин і завершення і т. д.

Складність самого поняття “тексту” і труднощі у визначенні його складових наводили деяких вчених на думку про заперечення існування одиниці тексту як такої. Так, Свінцов В.І. вважає, що одиниця тексту - це “умовне поняття, котре в кожному окремому випадку визначається конкретними особливостями даного фрагмента тексту і завданнями аналізу” [13, с. 35]. На думку вченого у її ролі може виступати будь-яка частина тексту (слово, абзац, розділ), “зіставляювана з певними цілями з іншими частинами (одиницями) тексту” [13 с. 35]. Сучасна лінгвістика тексту визнає за розмовним текстом право на існування, хоча це питання залишається теоретично складним: “... поняття розмовного тексту в його цілісності і окремоті виводиться, виходячи з ситуації. Текстом вважається мовленнєвий відрізок, який належить одній, двом або декільком особам і відповідає певній екстралінгвістичній ситуації. Початок і кінець тексту визначається складанням і розв’язанням ситуації, тобто екстралінгвістично” [14, с. 112].

Всі ці непорозуміння призвели до появи у мовознавстві двох підходів: від власне *лінгвістики тексту* відмежувався *аналіз дискурсу*. Іноді ці два напрямки розглядають як ідентичні, іноді, навпаки, як протилежні, а іноді взагалі як не співвідносні. Це дозволяє зробити висновок, що аналіз дискурсу є міждисциплінарною галуззю знання, яка знаходиться на межі лінгвістики, соціології, психології, етнографії, семіотичного напрямку літературознавства, стилістики і філософії. Аналіз дискурсу може відбуватися з різних позицій, зокрема В.І. Карасик виділяє наступні положення, що об’єднують усіх дослідників дискурсу:

1. статична модель мови є занадто простою і не відповідає її природі;
2. динамічна модель мови має базуватися на комунікації, тобто сумісній діяльності людей, які намагаються виразити свої почуття, обмінятися думками, ідеями, досвідом або вплинути одне на одного;

3. спілкування відбувається у комунікативних ситуаціях, котрі повинні розглядатися у культурному контексті;
4. головна роль у комунікативній ситуації належить людям, а не засобам спілкування;
5. комунікація включає докомунікативну і посткомунікативну стадії;
6. текст як продукт комунікації має декілька вимірів, головними з яких є породження і інтерпретація тексту [15, с. 42].

Поняття “текст” використовується у лінгвістиці на позначення будь-якого уривку довільної тривалості, котрий становить єдине ціле. У сучасному мовознавстві цим поняттям охоплені твори як усної, так і писемної форми. Відомо також, що текст може вивчатися і як процес, і як продукт мовленнєвої діяльності. Проте, занадто звужує і обмежує поняття “тексту” віднесення його вченими лише до письмової форми мовлення, а заперечення усного тексту як такого, унеможлиблює взагалі дослідження в цій галузі. Подібна суперечність пояснюється наявністю у сучасній лінгвістиці іншого поняття – поняття “дискурсу”, котре первинно було вживаним саме на позначення творів усного мовлення, а також, у ширшому аспекті, на позначення поняття “мовлення”. Проблема вивчення мови у соціальному контексті примушує дослідників переглянути проблематику лінгвістики в цілому і включити сюди такі мовні явища, які раніше не розглядалися як значущі. З кінця 70-х років ХХ століття “текст” починає усвідомлюватись вченими як статичний об’єкт, а “дискурс” – як спосіб його актуалізації в певних ментальних та прагматичних умовах. Українська дослідниця Г.М. Яворська у своїй монографії “Прескриптивна лінгвістика як дискурс” зауважує, що на відміну від структурної лінгвістики “аналіз дискурсу не намагається абстрагуватися від дії соціальних норм і владних відносин заради збереження ідеалу об’єктивності, а робить ці відносини предметом наукового розгляду” [16, с. 128]. У 90-ті роки ХХ століття дискурс починає трактуватися як “складна комунікативна подія, що включає, поряд із текстом, і екстралінгвістичні фактори (знання про світ, думки, настанови, цілі адресата)” [17, с. 130]. Тобто, теорія дискурсу як “тексту, зануреного у життя”, апелює до аналізу паралінгвістичних явищ певних “форм життя” (репортажу, інтерв’ю, іспиту, інструктажу, світської бесіди тощо), до “дослідження скрипто-сценарної структури концептуальної системи людини, типів її поведінки” [18, с. 130]. На основі різних витлумачень М.Л. Макаров розмежує три основних напрями, за допомогою яких можливе визначення цього поняття дискурсу: формальний, функціональний і ситуативний. Формальна інтерпретація - це розуміння дискурсу як утворення вищого за речення. Функціональна інтерпретація - це розуміння дискурсу як безпосереднього втілення мови у всіх її різновидах. Ситуативне (контекстне) розуміння передбачає врахування екстралінгвістичних, прагматичних, соціокультурних, психологічних та ін. факторів [19, с. 68-75].

На сьогодні поняття “дискурс”, так само як і поняття “текст”, використовується на позначення творів як письмового, так і усного мовлення. Їх розмежування уявляється абсолютно природнім, якщо виходити з позицій когнітивної лінгвістики, тобто протиставлення когнітивної діяльності і її результату. Е.С. Кубрякова і О.В. Александрова наголошують, що “текст може вбачатися і тлумачитися як дискурс лише тоді, коли він реально сприймається і потрапляє у свідомість людини, що його сприймає” [20, с. 19]. Зберігається розмежування тексту і дискурсу і у зв’язку з формами мовлення: щодо усної форми частіше застосовується термін “дискурс”, а до творів писемної форми – “текст”. Не слід також ототожнювати дискурс з індивідуальними особливостями мовця, які виявляються у його мові. За Ф. Соссюрой, у подібному мовленні “немає нічого колективного, вияви його індивідуальні та миттєві, тут немає нічого крім суми часткових випадків” [21, с. 57]. За таких умов дискурс відмежується від мовлення як соціальне від індивідуального. М.К. Бісімалієва поняття “дискурс” пов’язує з “аналізом мовного відрізка як процесу з урахуванням учасників цієї події, їхніх знань, ситуації спілкування, що склалася”, а поняття “тексту” дослідниця пов’язує з “аналізом мовного відрізка як продукту, і тут до уваги беруться головним чином формальні засоби зв’язку між його частинами” [22, с. 81-82]. Дилема “дискурс або текст” постійно виникає в процесі уточнення правил масової комунікації, хоча відокремленість цих понять вельми умовна. Текст становить відносно завершену знакову конструкцію, дискурс – незамкнену мовну комунікацію, в якій нарощують аргументи і пояснення. На цьому ґрунтується визначення дискурсу як “летючої” події, розмовної дії, і тексту - як “закодованого спогаду за подією”. Те, про що повідомляє текст значить більше, ніж сподівався повідати автор. Без показників єдино вірного розуміння тексту – авторської інтонації, міміки, жестів, які супроводжують мовне спілкування, - текст набуває особливої значущості і стає подібним до символу. На відміну від мовного дискурсу текст адресований аудиторії, яка формується на основі уміння її членів прочитати послання. Незважаючи на термінологічну і змістову різницю між поняттями, головним вважаємо те, що під час використання будь-якого з термінів (“текст” або “дискурс”) у всіх випадках говориться про вивчення мови у її безпосередньому функціонуванні. Про дискурс як послідовність висловлень можна сказати, використовуючи образний вислів Барта Р., що він “проростає вверх, як зерно, але тягнеться вперед, як лінія” [23, с. 315].

Текст є специфічною мовленнєвою побудовою, яка має особливу притаманну їй структуру і власні конструктивні елементи. “Текст – це будь-який мовленнєвий твір, будь-яка конкретна послідовність мовних знаків (слів), що виникає в результаті мовленнєвого акту (мовленнєвих актів)” [24, с. 64]. На нашу думку, слід розрізняти такі поняття як текст і дискурс. Під дискурсом на сучасному етапі розвитку мовознавства прийнято розуміти “зв’язний текст у сукупності з екстралінгвістичними (прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін.) факторами; текст, взятий у подібному аспекті, а також мовлення, яке трактується як

цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їхньої свідомості когнітивних процесів”[25, с. 136-137]. Текст визначається як “об’єднана смисловим зв’язком послідовність знакових одиниць, основними якими є зв’язність і цілісність”[25, с. 507]. Таким чином, одне поняття визначається через інше, хоча насправді вони не можуть бути ідентичними. Дискурс структурує текст, тобто під дискурсом слід розуміти лінгвістичну діяльність, у той час, коли текст є результатом цієї діяльності, це – одна з граней дискурсу.

Важливо визнати, що будь-який підхід до вивчення мовлення має певні обмеження, тому не вважаємо, що якийсь один надає найбільш об’єктивні, вірні і точні дані щодо мови і її реалізації у мовленні.

У питанні діалогічності текстів базуємося на концепції М.М. Бахтіна, котрий виокремлював у процесі спілкування момент мовленнєвої взаємодії учасників діалогу як основний, протиставляючи його однонаправленому і, відповідно, однобічному повідомленню про ситуацію, котре вивчається у традиційній лінгвістиці в абстрагуванні від ситуації та індивідуальних особливостей мовців: “мова існує тільки в діалогічному спілкуванні тих, хто нею послуговується. Діалогічне спілкування і є справжня сфера існування мови...”[26, с. 211-212] Лінгвістику тексту і аналіз дискурсу, на нашу думку, слід розглядати як варіанти аналізу побудови і розуміння мовлення, що доповнюють один одного.

Під телевізійним дискурсом ми розуміємо процес комунікації у сфері ЗМІ з урахуванням його інтра- та екстралінгвістичних контекстів. Концепт телевізійного дискурсу взаємодіє з поняттям стилю, норми, літературної мови, мовленнєвого спілкування та його видів, але представляє свій власний рівень з відповідними структурами та формами. Телевізійний дискурс має своєрідну будову в центрі якої перебувають ті жанри, які найбільшою мірою відповідають головному призначенню телевізійної комунікації – впливати на суспільну думку.

Отже, дискурс – це те, що реально створене і має, таким чином, статус існування, відмінний від ідеального статусу мовної системи. Основні засади різних сучасних класифікацій дискурсу полягають у тому, що: 1) ці дослідження безпосередньо звернені до соціальних проблем; 2) владні відношення є дискурсивними (тобто реалізуються в мовних діях); 3) дискурс конститує суспільство і культуру; 4) дискурс виконує ідеологічну роботу; 5) дискурс є історичним; 6) зв’язок між текстом і суспільством є опосередкованим; 7) аналіз дискурсу спрямований на пояснення та інтерпретацію; 8) дискурс є формою соціальної дії. [16, с. 126] Типи дискурсу визначають як “особливі форми відображення дійсності, котрі базуються на особливих формах пізнання”[27, с. 84].

Існує велика кількість класифікацій дискурсів, в основу яких покладено різні підгрунтя та першопричини поділу. Зокрема розрізняють політичний, правовий, морально-етичний, художній, науковий, філософський, побутовий типи дискурсу. О.Г. Ревзіна, спираючись на досвід теорії дискурсу М. Фуко, а також на теорію інтертекстуальності, виокремлює *безсуб’єктний* та *суб’єктний* типи дискурсу. Дискурс безсуб’єктного типу “не мислиться у парі: мова – дискурс, а сам займає місце мови”[28, с. 27]. Він, на думку дослідниці, на відміну від тексту має саме ті характеристики, котрі приписують мові, тобто є анонімним, нелінійним, відтворюваним. Другий тип дискурсу передбачає “суб’єкта, котрий існує до мови”, тобто мовця. Арутюнова Н.Д. актуалізує орієнтованість цілей дискурсу і, в залежності від мети мовця, виокремлює п’ять “жанрів спілкування”: інформативний, прескриптивний, обмін думками задля з’ясування істини, регулювання міжособистісних відносин, марнорозмовний жанри[29]. Усіма зазначеними “жанрами” у повному обсязі послуговується телевізійна сфера масової комунікації. В основу типології В. Франка покладено інтенцію мовця. У зв’язку з цим розмежовуються: 1) комплементарний тип діалогу, що характеризується нестачею інформації у одного з партнерів; 2) комплетивний – конкуренція міркувань і суджень партнерів; 3) координативний – за допомогою якого партнери вирівнюють суб’єктивні інтереси та устремління. С.А. Сухіх, розвиваючи ідеї Франка, говорить про макроінтенцію (МІ) або спеціальний мотив, котрий відображає потребу розпочати діалог. Таких мотивів автор розрізняє чотири, і кожний визначає свій тип дискурсу: 1) експресивна МІ – афіліативний тип; 2) евристична МІ – діалог-інтерв’ю; 3) координативна МІ – інтерпритативний тип діалогу (самоідентифікація і визначення свого місця в соціумі – суперечка, сварка); 4) регулятивна МІ – інструментальний тип (зауваження, інструкції) [30, с. 45-50]. Макроінтенція, на відміну від конкретної інтенції, - це своєрідна схема, що передбачає варіанти реалізації. Соціальний мотив (макроінтенція) пов’язана не лише з мовцем, але і з його співрозмовником.

Багато класифікацій зорієнтовані на контекст як фактор комунікації. Р. Шенк, досліджуючи діалог, визначає його як “процес генерації топіків” і виокремлює відповідні топіко-орієнтовні способи підтримки діалогу[17, с. 98-99]. Г.І. Бубнова пропонує враховувати два фактори: контекст і контакт. Виходячи з теми і динаміки мовленнєвого обміну репліками, авторка розрізняє: 1) нейтральний діалог-бесіда зі збереженням і зменшенням дистанції між партнерами; 2) діалог-унісон з особистісно-побутовою тематикою; 3) діалог-дискусію з нейтрально-абстрактною тематикою; 4) діалог-подія з особистісно-побутовою темою, котра гостро, емоційно сприймається партнерами[31, с. 47-68]. Для телевізійної сфери мовлення найбільш вживаним є діалог-дискусія та діалог-бесіда, меншою мірою діалог-подія, а діалог-унісон у чистому вигляді майже не зустрічається. З огляду на це про два якісно різних рівні в середині самого дискурсу говорить О.В. Малікова, маючи на увазі власне дискурс та елементи, які входять до складу так званої “позатекстової інформації” і виконують роль дискурсивної рамки відносно власне дискурсу, створюючи таким чином своєрідний метадискурс. Основною одиницею метадискурсу дослідниця вважає комунікативний мовленнєвий акт, тобто “мовленнєвий акт, до пропозиційного змісту якого входить метамовленнєвий

компонент, що реалізується у мовленні за допомогою різних мовних одиниць: локутивних, іллокутивних, актомовленневих дієслів, утворень еліптичного характеру з метаплеонастичним елементом “я кажу”, кліше, різних стереотипних формул, що включають і форми ввічливості тощо”[32, с. 236]. Потрібно також наголосити, що об’єднання в одній класифікації двох протилежних факторів позбавляє її логічної стрункості і викликає складнощі з визначенням окремих типів дискурсу. Зокрема, такий розповсюджений на телебаченні тип дискурсу як полеміка, за поданою вище класифікацією, можемо визначити як діалог-подію, котра гостро сприймається співрозмовниками, хоча водночас тематика полеміки може бути абстрактною, а не особистісно-побутовою. Х Гайснер, враховуючи виключно фактор контакту, пропонує п’ять типів діалогічної комунікації: фатичний (мета: підтримка соціального контакту), риторичний (спрямований на зміни соціуму), естетичний (як інтерпретація дійсності), терапевтичний (усуває перешкоди між суб’єктами комунікації), метакомунікативний (дає змогу здійснити рефлексії комунікативної поведінки) [30, с. 46].

Один з найважливіших у засобах масової інформації - фактор повідомлення - є основоположним у класифікації Мазур М., де в залежності від істинності / неістинності інформації автор розмежовує: псевдоінформування – надмірне інформування; дезінформування – напівправа, як у пропаганді; параінформування – натяки; метаінформування – обман [33].

Не залишається поза увагою дослідників і фактор коду. У найширшому розумінні код – це система правил, за посередництва якої відбувається функціонування мови. Код “виконує металінгвістичну функцію і слугує для перевірки коректності застосування мови”[34, с. 81]. Так, Г.А. Золотова виокремлює два типи мовлення або мовленнєвих реєстри: зображальний і інформативний, виходячи при цьому зі способу відображення дійсності. У сфері масової телекомунікації вони становлять своєрідну єдність, завдяки якій вплив на глядача значно посилюється. Тексти кожного типу володіють певним набором синтаксичних ознак (сюжетність/безсюжетність часових значень, наявність/відсутність “хронотопу” спостерігача, його позиції і т. ін.). Під час перетину семантичних характеристик мовленнєвих відрізків створюються реєстрові різновиди, котрі і становлять конструктивні одиниці, з яких складаються тексти різноманітного комунікативного призначення, які дослідниця відповідно поділяє на репродуктивний, інформативний, генеративний, волонтичний і реактивний [35, с. 323].

Синтаксичний принцип покладено в основу типології Г.Я. Солганика. На думку вченого, мовлення може бути побудоване у відповідності з трьома учасниками мовленнєвого акту від 1-ї, 2-ї або 3-ї особи – “до цих трьох типів і зводиться вся багатоманітність мовлення”[36, с. 76]. У семантичному відношенні кожний тип відображає значеннєву установку на модальність викладу, відношення між мовцем і адресатом мовлення. За умов телебачення комунікація, як правило, ведеться від 1-ї або 2-ї особи, що створює ефект безпосередньої зверненості та інтимізації мовлення, психологічно наближуючи мовця до глядача. Ця частина комунікації, пов’язана з фактором адресата, тобто апелятивною функцією мови, є найменш розробленою у сучасній лінгвістиці.

П.В. Зернецький говорить про чотирирівний простір дискурсу, де діють чотири сили, що впливають на мовлення: аргументуюча, мотивуюча, прагматична і акумулююча. У зв’язку з цим виокремлюються елементарні типи дискурсів (де домінує одна з сил) і комбіновані. Цікавим видається те, що перевага у мовному існуванні особистості того або іншого мовленнєвого впливу формує її тип. Апелятивність поруч з експресивністю, реферативністю та ін. (за Якобсоном) є однією з найважливіших функцій мови загалом та її телевізійного різновиду зокрема. Однак, апелятивний дискурс не слід ототожнювати з аргументативним, мета якого полягає в тому, щоб “у період мовленнєвого впливу на реципієнта переконати адресата у правильності своєї позиції або хоча б відстояти її”[37, с. 153]. Розглянемо види аргументативних дискурсів, що їх пропонує А.Д. Белова: 1) Підготовлені: політичний, юридичний, академічний, рекламний. 2) Спонтанні: побутовий і виробничий[34]. Всі зазначені види дискурсів можуть бути апелятивними і, відповідно, з успіхом застосовуватися у телекомунікації. Крім того, до апелятивних зараховують також конфліктні дискурси та дискурси агональних поєдинків, які останнім часом набули великої популярності серед глядачів. З урахуванням особливостей зазначених двох типів дискурсу побудовані телевізійні зустрічі з політиками, видатними діячами науки та мистецтва, ток-шоу і т.д.

Факторами, що визначають створення і сприйняття телевізійного дискурсу вважаємо фактори мовні (синтаксис, семантика і стилістика); антропологічні (готовність реципієнта до сприйняття інформації, зацікавленість, рівень обізнаності і т. д.); медіоспецифічні (спосіб декодування, взаємодія телетексту і телекадру). Показники лінійної структури телевізійного дискурсу модифікуються під впливом жанрової специфіки і специфіки способу комунікації. Так, наприклад, мовно-стилістичне оформлення телеінтерв’ю відрізняється від оформлення телекоментарію або телерепортажу. У кожному з цих різновидів телевізійного дискурсу діють ті нормативні правила мовного оформлення, які і роблять їх текстами даного типу. Вони регулюють вплив комунікативної інтенції на формування внутрішньої і зовнішньої структури дискурсу, тобто формують перспективу цілісності тексту відповідного жанру.

Таким чином, вивчення телевізійного дискурсу може відбуватися у таких напрямках як: моделювання структури дискурсу, встановлення його видів та жанрів, висвітлення його лінгвістичних особливостей, виокремлення типів учасників (оскільки їхні мовні характеристики обов’язково відображаються у типових моделях реалізації відповідного різновиду дискурсу), а також у сфері стилістичного вдосконалення телевізійного мовлення.

Література

1. Розеншток Хюсси О. Речь и действительность. - М.: Лабиринт, 1994. - 212 с.
2. Светлана С.В. Телевизионная речь: Функции и структура / Ред проф. Я.Н. Засурского. - М.: Изд-во Московского ун-та, 1976. - 150 с.
3. Зильберт Б.А. Социопсихолингвистическое исследование текстов радио, телевидения, газет / Под ред. В.Г. Костомарова. - Саратов, 1986. - 211с.
4. Сусская О.А. Телевизионный коммуникатор: специфика и проблемы речевого общения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М., 1990. - 24с.
5. Конюхова Л.І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. - Львів, 1999.
6. Прожогіна І.М. Мовленнєва інерція в спонтанному усному мовленні (на матеріалі телеінтерв'ю): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. - К., 1998.
7. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. - М., 1984.
8. Різун В.В. Аспекти теорії тексту // Мамалига А.І., Феллер М.Д., Різун В.В. Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту. - К.: РВЦ «Київський ун-т» 1998. - 335 с.
9. Шинкарук В.Д. Дискурсивні висловлення в сучасній українській мові.: Автореф. Дис. ... канд. Філол. Наук. - К., 1999.
10. Ширяев Е.Н. Структура разговорного повествования // Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. - М.: Наука, 1982. - С. 72.
11. Мамалига А. Галузі функціонально-комунікативного вивчення тексту // Вісник Київського ун-ту. Серія: Журналістика. Вип. 2. - К., 1995. - С. 180.
12. Сиротинина О.Б. Стилиевая принадлежность и текстовая организация устной научной речи. // Стилистика текста в коммуникативном аспекте: Межвуз. Сб. науч. Трудов. - Пермь, 1987. - С. 24-38.
13. Свинцов В.И. Логические основы редактирования текста. - М., 1972.
14. Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспектах текстовых категорий. - Свердловск, Изд-во Урал. Ун-та, 1990. - 168с.
15. Карасик В.И. Этнокультурные типы институционального дискурса // Этнокультурная специфика речевой деятельности.: Сб. обзоров / РАН. ИНИОН. Центр гуманитар. Науч.-информ. Исслед.; Отд. Языкознания; Редкол.: Трошина Н.Н. (отв. Ред) и др. - М., 2000. - 112 с. - С. 37-63. - С. 42.
16. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. /Нац. Акад. Наук України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. - К., 2000. - 288 с.
17. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. - К.: АртЕк, 1998. - 336 с.
18. Селіванова О.О. Сучасна комунікативна лінгвістика // Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). - К., 1999. - С. 126-145.
19. Макаров М.Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе. - Тверь: Изд-во Тверского ун-та, 1998. - 200с.
20. Кубрякова Е.С., Александрова О.В. Виды пространств текста и дискурса //Категоризация мира: пространство и время: Материалы науч. Конф. - М., 1997. - С.19.
21. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1977. - С. 57.
22. Бисималиева М.К. О понятиях «текст» и «дискурс» // Филологические науки. - 1999. - №2. - С. 78-85.
23. Барт Р. Нулевая степень письма // Семиотика: Сб. / Под ред. Ю. С. Степанова. - М.: Радуга, 1983. - С. 306-349.
24. Скребнев Ю.М. Очерк теории стилистики. - Горький, 1975. - 175с.
25. Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Сов. Энциклопедия, 1990. - 685 с.
26. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - М.: Искусство, 1979. - 424с.
27. Морозова Е.И. Новый стиль мышления в лингвистике: теоретические и дидактические аспекты. // Вісник Харківського ун-ту. - №386. - 1996. - С. 83-86.
28. Ревзина О.Г. Язык и дискурс // Вестник Московского ун-та. Сер.9. Филология. - 1999. - №1. - С. 25-33.
29. Арутюнова Н.Д. Диалогическая модальность и явление цитации. // Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис. - М., 1992.
30. Сухих С.А. Типология языкового общения. // Язык, дискурс, личность. - Тверь, 1990. - С. 45-50.
31. Бубнова Г.И. Текстовые категории устного спонтанного диалога // Вопросы системной организации речи. - М., 1987. - С. 47-68.
32. Малікова О.В. Про метамову, метакомунікацію та засоби її реалізації в сучасній англійській мові // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. Наук. Праць. - К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2000. - С. 239-244.
33. Мазур М. Качественная теория информации. - М., 1974.
34. Борев В.Ю., Коваленко А.В. Культура и массовая коммуникация. - М.: Наука, 1986. - 302 с.
35. Золотова Г.А. К вопросу о структуре текстов разного коммуникативного назначения // Языковая система и её развитие во времени и пространстве: Сб. науч. Статей к 80-летию проф. К.Г. Горшковой. - М.: Изд-во МГУ, 2001. - С. 323.
36. Солганик Г.Я. К проблеме типологии речи // Вопросы языкознания. - 1981. - №1. - С. 76.
37. Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации. - К., 1997. - С. 153.

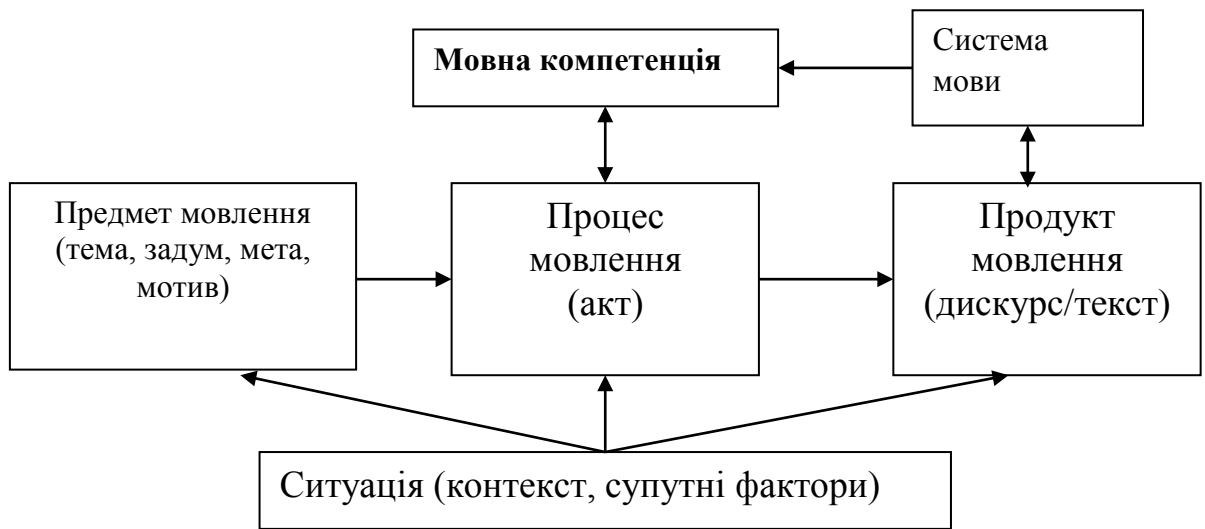


Рис. 1